

УДК 343.292

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.84.3.45>

ГЕНЕЗА ПОМИЛУВАННЯ В УКРАЇНІ ТА ДЕРЖАВАХ-ЧЛЕНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Дуда М.П.,
аспірантка

юридичного факультету

Львівського національного університету ім. І. Франка

ORCID: 0009-0009-4487-5195

e-mail: martadudaua@gmail.com

Дуда М.П. Генеза помилування в Україні та державах-членах Європейського Союзу.

Дана наукова стаття присвячена історико-правовому дослідженню виникнення та еволюції інституту помилування в Україні та державах-членах Європейського Союзу. У роботі проаналізовано зародження помилування у Стародавньому Римі, його соціальну та політичну роль. Вказано на існування трьох основних форм здійснення помилування у Римській імперії: аболіції, інтерцесії та індульгенції. Автором підкреслено вплив рецепції римського права, а також зростаючої ролі римо-католицької церкви на утвердження права помилування як елемента абсолютної влади монарха у середньовічній Європі. Звернено увагу на сформовану традицію помилування засуджених осіб з нагоди визначних релігійних чи державних подій. Вказано на юридичне закріплення права помилування у законодавчому збірнику «Siete Partidas» в королівстві Іспанії та на сучасних суб'єктах помилування у згаданій державі. Проаналізовано еволюцію процедури помилування зокрема, щодо участі в ній не лише глави держави, але і інших суб'єктів, у тому числі і міністра юстиції, задля забезпечення більшого рівня політичної нейтральності. Виокремлено особливості здійснення помилування у середньовічній Італії, перехід цього права, разом з утвердженням сеньйорального режиму, від рад міст до монарха. Описано практику використання помилувальних грамот та листів у середньовічних Франції, Португалії, Нідерландах, Люксембургу, Бельгії, Італії. Висвітлено етапи розвитку правового інституту помилування на українських землях в часи Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, а також в часи козацької держави. Проаналізовано процедуру здійснення помилування в Україні в часи радянської окупації, а саме закріплення цього права не за одноосібним главою держави, а за колективним органом – Президією Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки. У статті висвітлено закріплення права на помилування за Президентом України після відновлення незалежності, що відображено в Конституції України. Розкрито особливу роль інституту помилування для осіб, засуджених до довічного позбавлення волі.

Ключові слова: помилування, порядок здійснення помилування, суб'єкти, які мають право клопотати про помилування, звільнення від покарання.

Duda M. The genesis of pardon in Ukraine and the European Union Member States.

This article is devoted to the historical and legal study of the origin and evolution of the institution of pardon in Ukraine and the European Union Member States. The author analyses the emergence of pardon in ancient Rome, its social and political role. The author points to the existence of three main forms of pardon in the Roman Empire: abolition, intercession and indulgence. The author emphasises the impact of the reception of Roman law and the growing role of the Roman Catholic Church on the establishment of the right of pardon as an element of the absolute power of the monarch in medieval Europe. Attention is drawn to the established tradition of pardoning convicted persons on the occasion of significant religious or state events. The author points out that the right to pardon is legally enshrined in the legislative collection 'Siete Partidas' in the Kingdom of Spain and to the modern subjects of pardon in the said State. The author analyses the evolution of the pardon procedure, in particular, with regard to the participation of not only the head of state, but also other subjects, including the Minister of Justice,

in order to ensure a greater level of political neutrality. The features of pardon in medieval Italy, the transfer of this right from the city councils to the monarch along with the establishment of the seigniorial regime are highlighted. The author also describes the practice of using pardoning charters and letters in medieval France, Portugal, the Netherlands, Luxembourg, Belgium and Italy. The article outlines the stages of development of the legal institution of pardon in the Ukrainian lands during the times of the Grand Duchy of Lithuania, the Polish-Lithuanian Commonwealth, and the Cossack Hetmanate. The paper analyses the procedure for granting pardons in Ukraine during the Soviet occupation, namely, the vesting of this right not in a sole head of state, but in a collective body - the Presidium of the Verkhovna Rada of the Ukrainian Soviet Socialist Republic. The article highlights the right to pardon granted to the President of Ukraine after the restoration of independence, which is enshrined in the Constitution of Ukraine. The author reveals the special role of the institution of pardon for persons sentenced to life imprisonment.

Key words: pardon, clemency, pardon procedure, subjects of the appeal for mercy, release from punishment.

Постановка проблеми. Помилування є важливим елементом системи кримінального права, що дозволяє главі держави пробачати засуджених осіб у випадках, коли подальше відбування ними покарання є недоцільним. Реалізація цього права дозволяє забезпечити принцип справедливості у випадках, коли цього не вдалося зробити засобами правосуддя. Втім, помилування все частіше піддається критиці через свою архаїчність та політизованість. Ключовим етапом становлення інституту помилування був період середньовічних монархій, коли правителі користувались необмеженою владою щодо здійснення правосуддя і могли за власною волею звільняти осіб від покарання. Такий стан речей суперечить сучасним принципам правової держави, де верховенство права та прозорість здійснення влади повинні мати першочергове значення. Окрім цього, викликає занепокоєння можливість використання помилування главою держави у політичних чи особистих цілях, що ставитиме під сумнів об'єктивність та справедливість такого рішення. Саме тому деякі вчені-правники висловлюються про недоцільність існування такого інституту у сучасному світі. Знання історії розвитку правового інституту помилування є важливим для розуміння того, чому деякі традиції та практики його здійснення збереглися до наших днів, що в майбутньому буде ключовим для пошуку шляхів удосконалення та адаптації до сучасних вимог та викликів сьогодення.

Метою цієї наукової статті є аналіз генези помилування в Україні та державах-членах Європейського Союзу (далі – ЄС), виокремлення особливостей здійснення помилування в середньовічних європейських монархіях та трансформації цього інституту в період становлення республіканських форм правління.

Стан опрацювання. Питання становлення та розвитку помилування в Україні здійснювали: Музика А.А., Школа С.М., Мойсеєнко В.М., Денисовський М.Д., Томчук І.О., Чепелюк О.В., Навроцька В.В., Гончаренко В.Г., Бараш Є.Ю., Рудницьких М.І., Ярмиш О.Н. Питання дослідження генези помилування в окремих державах-членах ЄС ставала предметом дослідження в працях іноземних вчених-правників: Каріньяна Дж.Г., Веррейкена К., Новака Е., Даулінг М.Б., Леві Р.

Вклад основного матеріалу. З моменту зародження людської цивілізації, у будь-яких соціальних групах складались відповідні правила поведінки, а отже – і покарання за їх порушення. Водночас існували випадки, коли для забезпечення соціальної стабільності та справедливості, балансу між суворістю та законом, необхідно було пробачити особу, а не карати її. Так у суспільстві почало зароджуватись таке поняття відоме нам сьогодні як помилування. Питання становлення цього соціального явища як правового змушує здійснювати далекий історичний екскурс в часи до нашої ери. Попри те, що у науці відсутня однозначна позиція де та коли на теренах сучасної Європи з'явився цей інститут, відомо, що він вже функціонував у Стародавній Греції та у Стародавньому Римі. Справедливо відзначити, що помилування тоді мало дещо інший характер. Так, як зазначає Мойсеєнко В.М., помилування застосовувалось не щодо конкретно визначених осіб, а до широкого невизначеного кола, що свідчило, що таке звільнення від покарання мало ознаки амністії [1, с. 8].

Окрім цього, помилування було й своєрідним політичним інструментом. До прикладу, давньоримський державний діяч Юлій Цезар використовував його як так звану «політичну зброю» для зміцнення внутрішньої та зовнішньої влади. У своєму творі «Нотатки про Галльську війну»

Ю. Цезар розповідає про свій перший акт милосердя щодо племен беллоаків та едуїв, коли про нього благав їх вождь Дівіцій опісля поразки у битві. Римський полководець прийняв це прохання та помилував галлів в обмін на зброю та повернення заручників [2, с. 50].

Помилування продовжувало утверджуватись в римському праві й за часів раннього принципату та становлення Римської республіки. Тоді інститут помилування існував крізь призму таких форм як інтерцесія, аболіція та індульгенція. Аболіція (лат. *abolitio* – скасування, знищення) не була прикладом класичного помилування у сучасному розумінні, а полягала у припиненні кримінальної справи (*abolitio criminis*) на стадії, коли винність особи не була юридично встановлена. Право інтерцесії (лат. *intercessio* – втручання) передбачало право народних трибунів (*tribuni plebis*) накладати вето (*intercessio*) на рішення Сенату чи інших магістратів та призупиняти судові провадження. У свою чергу, індульгенція (лат. *indulgentia* – милість, поблажливість, втручання) могла або пом'якшувати покарання, або повністю його скасовувати [3, с. 12].

Після періоду принципату, Римська республіка почала свою історичну трансформацію у монархію, де влада імператора була необмеженою. У цей період деяких змін зазнав й інститут помилування, зокрема у формі індульгенції, яка тепер надавалась виключно на урочисті для імператора події як вступ на престол або ж радісні події у його сім'ї. З падінням Римської імперії, Римо-католицька церква поглинула чимало державних функцій через канонічне право. Зокрема папи, єпископи або інше духовенство могли «пробачати» від імені Божественного [4, с. 98]. Інститут помилування у Середньовічній Європі розвивається під значним впливом церкви та християнства. У тісному союзі із церквою, монархи активно переймають ідею «милості» до своїх підданих, надаючи помилуванню теократичної форми [3, с. 13].

Традиція королівського помилування була фундаментальною в християнській Іспанії. Це пояснюється політичним та релігійним мотивом легітимації іспанської монархії. Документарне закріплення цей інститут здобув ще у 1291 році. У законодавчому збірнику «*Siete Partidas*» Альфонса X, під впливом римського права, було задекларовано, що у Страсну п'ятницю король «прощає людей, які знаходяться у в'язниці». Король також здійснював помилування індивідуально визначених осіб. Для цього останні мали відзначитись благородною службою, шляхетними вчинками тощо [5, с. 43].

У сучасній Іспанії право на помилування також залишається виключною компетенцією монарха, що свідчить про збереження повноважень монарха у сфері здійснення правосуддя. При цьому, клопотання про помилування розглядає міністр юстиції, щоб встановити, що видача відповідного королівського указу не порушить права потерпілих від злочину.

Ще однією монархічною державою, де король був суб'єктом надання помилування, є Франція. Закріплене це право було ще у XIII столітті, а саме у Великому Ордонансі Людовика Святого. Однак декілька століть по тому, у 1789 році у ході Французької революції, правом помилування було наділено парламент республіки. Згодом вищезгадане право перейшло до Наполеона Бонапарта та при цьому парламентом здійснювався певний контроль над цим інститутом [6, с. 554].

У середньовічній Італії право помилування належало спершу радам міст, але із підйомом сеньйоріального режиму це право перейшло до монархів, котрі видавали помилувальні грамоти. Останні, зокрема, були поширені й у Франції, Португалії та у «low countries» – Нідерландах, Бельгії та Люксембургу. Помилувальні грамоти або листи дозволяли реінтегрувати особу у суспільство, при цьому зобов'язуючи її укласти угоду з родиною потерпілої особи. Варто підкреслити, що такий мир із стороною жертви за своїм змістом є своєрідним приватним арбітражем, де однією з умов звільнення особи від покарання є примирення та вибачення [7, с. 11].

Інститут помилування в Україні також формувався під впливом римського та канонічного права. Перші згадки про застосування помилування в Україні, беруть свій початок ще з часів Київської Русі, проте юридичного закріплення це правове явище не мало протягом тривалого часу. Здійснювати помилування тоді могли князі, але виключно в межах власних князівств. Також було поширено застосовувати помилування на визначні події [1, с. 9].

З розпадом Русі, розвиток вищезгаданого інституту продовжився під впливом Великого князівства Литовського, а потім Речі Посполитої та російської імперії. До складу Великого князівства Литовського тоді входили частини територій сучасної Литовської Республіки, Республіки Польща та України. Саме тому особливості розвитку помилування в цих державах є спільними. У Судебнику великого князя Казимира від 1468 року у статті 12 зазначалось, що «злочинцю милості не потрібно» [8, с. 46]. Це демонструє, що застосування помилування у ті часи вважалось

недоцільним. Але оскільки, як і в інших європейських монархіях, влада князя фактично не була обмеженою, він міг приймати рішення і щодо звільнення особи від покарання. Традиція милувати з нагоди радісних okazji князя існувала й на цих територіях, більше того, через вплив церкви, князь здійснював помилування на релігійні свята.

Наступний етап розвитку помилування в Україні припадає на часи козацької держави, де діяло козацьке звичаєве право, що застосовувалось у діяльності військово-адміністративних і судових установ. У Запорізькій Січі існувала досить жорстока система покарання, де найвищою мірою покарання була смертна кара. Водночас варто звернути увагу, що попри суворість системи, на Січі функціонував інститут помилування. Злочинця серед козацтва могли пробачити у випадку, якщо останній публічно проситиме вибачення у скривдженого ним та отримає від нього пробачення [9, с. 121].

Питання помилування залишалось актуальним і в часи національно-визвольних змагань. З приходом до влади гетьмана Скоропадського основним документом, фактичною конституцією тогочасної держави, стали Закони про тимчасовий державний устрій України. Стаття 7 передбачала, що гетьманові належить помилування засуджених, полегчення кари і загальне прощення зроблених злочинних подій з скасуванням проти них переслідування і висвободження їх від суду і кари, а також складання казенних взимок і дарування милости в особистих випадках, коли цим не порушуються нічий охоронені законом інтереси і громадянські права [10].

Інститут помилування залишався в Україні і за радянської окупації. Кримінально-процесуальними кодексами Української Радянської Соціалістичної Республіки (далі – УРСР) від 1922 року, а пізніше від 1960 року, передбачалася можливість закриття кримінальної справи у зв'язку із застосуванням до особи помилування [11; 12].

Відповідно до Конституції УРСР 1937 р. помилування громадян, засуджених судовими органами Української РСР, належало до відання УРСР в особі її найвищих органів державної влади, зокрема передбачалося, що таке помилування здійснюється Президією Верховної Ради УРСР. Таким чином, рішення про помилування приймалось колегіальним органом, а не одноособово главою держави, що істотно вирізнялось від здійснення помилування в інших країнах [13].

З відновленням Україною своєї незалежності, прерогатива здійснення помилування повернулась до глави держави – Президента України, що закріплено в Основному Законі України – Конституції [14]. До законодавчих змін 2022 р. помилування було єдиним правовим механізмом для осіб, засуджених до довічного позбавлення волі, для заміни їхнього покарання більш м'яким.

Висновки. Загалом, історія зародження та розвитку помилування повною мірою пояснює істотні ознаки цього інституту в його сучасній формі. Не дивлячись на триваючі тенденції децентрації влади і передачі все більшої кількості повноважень від одноосібних до колективних органів, здійснення помилування і досі залишається прерогативою саме глави держави. З переходом більшості країн до республіканської форми правління таке право закріпилося за президентом. Своєю чергою окремі європейські конституційні монархії зберегли традицію здійснення помилування саме королем чи королевою. Наприклад, король Бельгії зберіг за собою право повністю чи частково скасувати виконання покарання, пом'якшити його чи призначити особі випробувальний термін.

Повністю не зникла і роль помилування як політичного інструмента, що може бути використаний главою держави у власних цілях. Задля запобігання таким ситуаціям, держави можуть встановлювати особливі процедури здійснення помилування. Зокрема, залучення до процедури здійснення помилування Міністра юстиції чи Генерального прокурора передбачається у Франції, Іспанії, Швеції, Польщі, Австрії.

Також, на відміну від античного Риму чи середньовічної Європи, застосування помилування у більшості випадків не дозволяється на стадії розслідування, поки вину особи не буде остаточно доведено. Наприклад, Федеральний Конституційний Суд Німеччини у рішенні 2 BvR 552/63 вказав, що помилування є процедурою, що може бути застосована лише коли судові рішення не може бути переглянуте у інший спосіб [15].

Процес гуманізації покарань і остаточної відмови від смертної кари шляхом заміни такого виду покарання довічним ув'язненням закріпив за інститутом помилування нову функцію. Засуджені до довічного позбавлення волі можуть звертатися до глави держави з клопотанням про помилування, задля заміни їх покарання позбавленням волі на певний строк. При цьому типовим є встановлення законодавчих обмежень стосовно мінімального строку, який засуджений має відбутися задля можливості такого звернення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Мойсеєнко В.М. Помилувати не можна стратити: Наук.-інформ. вид. К.: Вища школа, 2011. 376 с.
2. Гай Юлій Цезар Нотатки про війну з галлами: з додатком Авла Гірція / пер. з лат. В. Литвинов. Львів: Видавництво «Апріорі», 2021. 248 с.
3. Інститут помилування в Україні та світі: монографія / за ред. Є. Бараша, М. Рудницьких. К.: ФОП Кандиба Т.П. 2018. 173 с.
4. Adriano Prosperi Justice blindfolded : the historical course of an image; translated by John Tedeschi, Anne Tedeschi. Brill, 2018 URL: <https://doi.org/10.1163/9789004368675>.
5. Carignan, Joseph Henry, «Alfonso X: A Medieval, Castilian Emperor?» Master's Thesis, University of Tennessee, 2007. URL: <https://citeseerx.ist.psu.edu/document?repid=rep1&type=pdf&doi=15579c2bd097fc3d7c9ebd6a18e0a0ecb72fa71d>.
6. Rene Levy 'Pardons and Amnesties as Policy Instruments in Contemporary France'. *Crime and Justice*, 36(1), 551–590. DOI: <https://doi.org/10.1017/S09781139177153.018>.
7. Verreycken Q. The power to pardon in late medieval and early modern Europe: New perspectives in the history of crime and criminal justice. *History Compass*. 2019. URL: <https://doi.org/10.1111/hic3.12575>.
8. Ковальова С.Г. Судебник великого князя Казимира Ягайловича 1468 року [Текст: монографія] Вид-во: Чорноморський державний університет ім. П. Могили, Миколаїв, 2009. 112 с.
9. Тараненко М.Г., Тараненко М.М. Правовідносини, судоустрій, злочини та покарання на Запорізькій Січі. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. Політологія. Соціологія. Право: збірник наукових праць. 2017. № ¾ (35/36). С. 117–122.
10. Закони про тимчасовий державний устрій України. Державний вісник. 1918. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0004300-18#Text>.
11. Кримінально-процесуальний кодекс Української радянської соціалістичної республіки, затверджений 13 вересня 1922 р. Харків: Видавництво Наркомюста, 1922 . Ст. 94.
12. Кримінально-процесуальний кодекс України від 28 грудня 1960 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1961. № 2. Ст. 93.
13. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки від 30.01.1937 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/001_001/ed20220507#Text.
14. Конституція України: Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80#Text>.
15. Federal Constitutional Court, 23.04.1969 – 2 BvR 552/63 URL: <https://opiniojuris.de/entscheidung/3790>.